

[Rec:] Leszek Próchniak, *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*,
Łódź 2003, ss. 309.

Praca Leszka Próchniaka pt. *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim* została wydana w 2003 roku przez Instytut Pamięci Narodowej. Jest 9. tomem serii Monografie, w ramach której publikowane są prace poświęcone najnowszej historii Polski, opisujące losy polskich obywateli na przestrzeni lat 1939-1989. W chwili obecnej seria liczy już 29 publikacji. Warto dodać, że zagadnienia kolektywizacji dotyczy także wydany w tym roku 28 tom wymienionej wyżej serii, autorstwa Antoniego Kury pt. *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi polskiej 1948-1956* (Warszawa 2006, ss. 308).

Choć problem spółdzielczości produkcyjnej odnaleźć można w wielu publikacjach dotyczących polskiej wsi po II wojnie światowej, to na temat kolektywizacji rolnictwa w regionie łódzkim napisano do tej pory mało. Brak jest też prac o podobnym charakterze i zasięgu problemowym, a dotyczących innych regionów.

Opracowania monograficzne dotyczące omawianego problemu, ukazujące zarówno politykę władz, a także uwarunkowania i skalę chłopskiego uczestnictwa w tworzeniu spółdzielni produkcyjnych, to przede wszystkim prace Adolfa Dobieszewskiego (*Kolektywizacja wsi polskiej 1948-1956*, Warszawa 1993), Kazimierza Robakowskiego (*Spoleczno-polityczne problemy rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w Polsce w latach 1944-1956*, Poznań 1986) oraz starsze Tadeusz Hunka i Stanisławy Jareckiej-Kimlowskiej¹. Pracą nowszą, ukazującą całokształt polityki państwa (kwestie rolne, kulturowe i wyznaniowe) wobec mieszkańców wsi, a także jej odbiór, jest *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948-1956 a chłopi* autorstwa Dariusza Jarosza (Warszawa 1998).

Marek Nadolski podjął próbę przedstawienia założeń ideowo-programowych działań prowadzonych przez państwo w stosunku do chłopów (*Komuniści wobec chłopów w Polsce 1941-1956. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993; *Stalinowskie koncepcje likwidacji i ubezwłasnowolnienia wsi [w:] Wieś polska 1944-1989. Wybrane problemy podmiotowości społecznej, życia politycznego, ekonomicznego, oświatowego, kulturowego i religijnego*, red. Z. Hemmerling, Warszawa 1990). Ekonomiczne aspekty kolektywizacji poruszali w swoich pracach m.in. Irena Kostrowicka, Zygmunt Kozłowski, Regina Winiewska² oraz wspominany już D. Jarosz (*Polityka władz...*).

¹ T. Hunk, *Spółdzielczość produkcyjna w rolnictwie polskim*, Warszawa 1965; S. Jarecka - Klimowska, *Z problemów spółdzielczości wiejskiej w Polsce w latach 1944 - 1957*, Warszawa 1972.

² I. Kostrowicka, *Rozwój rolnictwa w latach 1947 - 1955 [w:] Gospodarka Polski Ludowej 1944 - 1955*, red. J. Kaliński i Z. Landau, Warszawa 1986; Z. Kozłowski, *Obowiązkowe dostawy w planie sześcioletnim. Próba szacunku świadczeń*, Warszawa 1960; R. Winiewska, *Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944 - 1955*, Warszawa 1961. Więcej, zob. *Bibliografia pracy* L. Próchniaka.

Ukazało się kilka publikacji poświęconych metodom kolektywizacji oraz represjom stosowanym wobec mieszkańców wsi, zazwyczaj jednak w ujęciu regionalnym³. Ponadto problematyce spółdzielczości produkcyjnej poświęcono szereg artykułów, czasem jednak ukazujących tylko poszczególne etapy kolektywizacji. Nie powstała do tej pory monografia przedstawiająca stosunek mieszkańców polskiej wsi do kolektywizacji rolnictwa, choć problem ten znajduje odzwierciedlenie w pracach, które traktowały o formach oporu chłopskiego, ale także o przebiegu tego procesu w poszczególnych regionach Polski, czy też konkretnym problemom i konfliktom wokół tworzenia spółdzielni produkcyjnych.

Jeśli chodzi o kolektywizację rolnictwa w regionie łódzkim to dotychczas napisano na ten temat niewiele. Prace dotyczące historii regionu nie przedstawiają dostatecznie tego problemu. Artykuł Stefana Fijałkowskiego napisany w latach 70.⁴ oraz nowsze publikacje Stanisława Chodunaja⁵ mają jedynie charakter przyczynkarski. Stąd też istniała konieczność zapelnienia tej luki, jeśli chodzi o ważny element polityki państwa polskiego po II wojnie światowej jakim była kolektywizacja, w wymiarze regionu łódzkiego.

Celem pracy, deklarowanym przez autora, było przedstawienie przebiegu kolektywizacji rolnictwa na przykładzie województwa łódzkiego, uwarunkowań politycznych, ekonomicznych i społecznych tego procesu, ewolucję polityki władz wobec chłopów w latach 1948-1956, a także relacji pomiędzy władzami a mieszkańcami wsi. Stąd też wynikały dwie płaszczyzny, na których autor analizował powyższe problemy aby ukazać całość zagadnienia. Jedna to działania aparatu władzy, zarówno partyjnego jak i administracyjnego, w kierunku socjalizacji rolnictwa, druga zaś - postawy i reakcje chłopów na te działania. Szczególną uwagę zwraca przy tym autor na sposoby stosowane w celu zmuszenia mieszkańców wsi do zakładania spółdzielni produkcyjnych oraz opór chłopów wobec kolektywizacji.

Autor swoją pracę oparł na szerokiej bazie źródłowej. Stanowiły ją liczne zespoły archiwalne z wojewódzkich i centralnych archiwów: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwów Instytutu Pamięi Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Warszawie

³ Np. A. Kura, *Stanowisko aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi w świetle dokumentów*, „Studia Historyczne” 1999, z. 3; tenże, *Wypadki gryfickie i inne wypaczenia*, „Roczniki Historyczne Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1999, nr 13; R. Skobelski, *Represyjna polityka władz wobec wsi województwa zielonogórskiego w latach forsownej kolektywizacji rolnictwa (1950 - 1955)*, „Studia Zachodnie” 1998, nr 3. Szerzej, zob. *Bibliografia pracy L. Próchniaka*.

⁴ *Z doświadczeń rozwoju spółdzielni produkcyjnych w Łódzkiem (1948 - 1955)*, „Region Łódzki. Studia i Materiały” 1975, t. 5.

⁵ *Kilka uwag na temat ubezwłasnowolnienia polskiej wsi w latach 1944 - 1956 na przykładzie regionu łódzkiego* [w:] *Między polityką a historią. Księga pamiątkowa na sześćdziesięciolecie profesora Zygmunta Hemmerlinga*, Warszawa 1995; *Ubezwłasnowolnienie chłopów wsi łódzkiej w latach 1949 - 1956* [w:] *Opór chłopów przeciwko kolektywizacji wsi polskiej 1948 - 1956*, red. F. Gryciuk, Siedlce 1997.

oraz w Łodzi, a także Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy Polskim Stronnictwie Ludowym. Wśród akt o największym znaczeniu autor wymienia akta KW PZPR w Łodzi (w tym głównie dokumentacja posiedzeń plenarnych i egzekutywy oraz Wydziału Rolnego) oraz akta komitetów powiatowych PZPR (zawierające informacje dotyczące lokalnego aparatu władzy i postaw mieszkańców wsi z województwa łódzkiego) z APL.

Na uwagę zasługują akta znajdujące się w AAN, a głównie wytworzone przez KC PZPR, w tym Wydział Rolny KC, ale także Wydział Organizacyjny - w jego aktach znajdują się kopie konferencji sprawozdawczo-wyborczych, posiedzeń plenarnych i egzekutywy KW PZPR w Łodzi, dające możliwość zapoznania się z materiałem, który nie zachował się w APL. Ważnymi dla autora źródłami były akta zgromadzone w archiwum IPN - KŚZpNP, oddziały w Warszawie i w Łodzi, zwłaszcza sprawozdania okresowe i akty normatywne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Komisji do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego i podległych im urzędów w regionie łódzkim. Uzupełnieniem były archiwalia z Archiwum ZHRL przy PSL. Ponadto autor sięgnął do wielu źródeł drukowanych, wydawnictw prasowych oraz licznych opracowań.

Autor za cezury pracy przyjął lata 1948-1956 (a dokładniej lipiec 1948 r. i koniec 1956 r.). W tym czasie uspołdzielczanie rolnictwa stanowiło jeden z podstawowych celów polityki państwa polskiego. Dnia 20 czerwca 1948 r. Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych na posiedzeniu w Bukareszcie przyjęło rezolucję o przejściu do polityki uspołdzielczania rolnictwa w krajach demokracji ludowej. Odejście od kontynuowania kolektywizacji było wynikiem społeczno-politycznych zmian, które nastąpiły w 1956 r. Praca ma układ chronologiczno-problemowy. Trzon jej składa się z trzech rozdziałów wyodrębnionych w oparciu o powszechnie stosowaną w polskiej historiografii periodyzację.

W rozdziale pierwszym, *Początki spółdzielczości produkcyjnej 1948-1950* autor omawia kolejno zagadnienia koncepcji oraz ram instytucjonalno-organizacyjnych kolektywizacji, następnie postaw mieszkańców wsi regionu łódzkiego wobec tych planów oraz pierwszych spółdzielni produkcyjnych. Rozdział drugi dotyczy początku lat 50. i nosi tytuł *Forsowna kolektywizacja rolnictwa (1950-1953/1954)*. W jego obrębie znajdują się podrozdziały dotyczące postępów kolektywizacji i ich uwarunkowań, metod kolektywizacji i reakcji chłopów oraz funkcjonowania spółdzielni produkcyjnych. Ostatni, trzeci rozdział to *Zalamanie kolektywizacji 1954-1956* składający się z dwóch części *Poszukiwanie alternatywy* oraz *Rozpad spółdzielni produkcyjnych*.

Autor w szczegółowy sposób analizuje powstające komitety założycielskie, a następnie spółdzielnie produkcyjne, ich rozmieszczenie w regionie łódzkim; charakteryzuje je pod względem liczebności członków, ich zamożności, areału wniesionej ziemi, typów wsi w których powstały oraz typów samych spółdzielni. Ciekawym kryterium tej analizy jest przynależność partyjna członków spółdzielni, zwłaszcza w zestawieniu ze stanem ilościowym organizacji partyjnych we wsiach, w których spółdzielnie powstawały.

W myśl założeń partii, wiejskie organizacje partyjne i ich członkowie mieli się stać - jak pisze autor - "awangardą socjalistycznych przemian w rolnictwie". Rzeczywistość była jednak inna. Na przełomie 1952 i 1953 roku tylko 55% członków PZPR w województwie łódzkim było jednocześnie członkami spółdzielni produkcyjnych. Ale na przykład, w powiecie skierniewickim było to tylko 20%, w kutnowskim 39,5%, zaś w powiecie łódzkim wskaźnik ten był najwyższy - 71,5%. Podobnie, nie we wszystkich powiatach członkowie ZSL popierali ideę spółdzielczości produkcyjnej. Odsetek ten dla całego województwa wynosił w tym samym okresie 37,7%; najniższy był w Rawie Mazowieckiej - 18,8%, zaś najwyższy w Łęczycy - 100%.

Nie brak też porównań jeśli chodzi o ilość, typy, areal i strukturę spółdzielni powstających w regionie łódzkim z danymi dotyczącymi reszty kraju. Zaznaczyć bowiem należy, że spółdzielnie w regionie łódzkim cechowały się niewielkim arealem uprawianej ziemi. Spośród gospodarstw objętych kolektywizacją w województwie łódzkim około 2/3 stanowiły gospodarstwa o powierzchni dochodzącej do 5 ha, zaś blisko 1/3 to takie, których wielkość wynosiła 5-10 ha (według stanu z końca 1950 roku). Jednocześnie niewielki był stopień uspołdzielczenia ziemi w gromadach, w których tworzone spółdzielnie - w 1950 r. było to 28%. Gospodarstwa zespołowe powstawały głównie we wsiach poparcelacyjnych i poniemieckich. Najmniej spółdzielni zakładano (i jednocześnie proces ten był najtrudniejszy ze względu na opór chłopów) we wsiach starych, gdzie gospodarstwa były dziedziczne. Według danych z 1953 r. w skali kraju kolektywy obejmowały ponad 12% gromad. W Łodzi wskaźnik ten wynosił 5,4%, a zatem był niski. Ponadto ich rozmieszczenie cechowało się dużą nierównomiernością - najmniej kolektywów było w powiecie skierniewickim i wieluńskim, najwięcej zaś w łódzkim.

Niewiele gospodarstw zespołowych w regionie łódzkim spełniało wymogi stawiane wzorowym spółdzielniom (takie jak np. sposób tworzenia kolektywu, pozbawienie go samorządności, co powodowało kolejne, np. niezgodne ze statutem powiększanie działek przyzagrodowych, uprawę ziemi poza gruntami zespołowymi, wydzierżawianie ziemi kolektywu rolnikom indywidualnym czy też kradzież mienia spółdzielczego). Autor zwraca uwagę na często przypadkowy, losowy sposób typowania wsi, w których miały być zakładane spółdzielnie produkcyjne, a także późniejsze efekty takich decyzji oraz na planowanie, które bardzo często nie uwzględniało niezbędnych uwarunkowań. Analizom tym towarzyszą, na co warto zwrócić uwagę liczne tabele (jest ich w pracy 20). Przynoszą one wiele ciekawych, szczegółowych danych dotyczących wymienionych wyżej problemów - są ich cennym uzupełnieniem.

Autor w jednakowym stopniu opisuje metody, którymi posługiwały się władze w celu osiągnięcia zamierzonych efektów kolektywizacji oraz reakcje i postawy mieszkańców wsi wobec tych działań. Ukazuje ewolucję metod i postaw zarówno po jednej jak i drugiej stronie. Początkowo wykorzystywano bowiem głównie środki propagandowe by zachęcić chłopów do spółdzielczości produkcyjnej. Służyły temu prasa, radio, w mniejszym stopniu film i - najlicz-

niejsze chyba - pogadanki. Wiele miejsca poświęca autor tworzonym ekipom łączności miasta ze wsią, którym przypisywano duży wkład w osiągnięcia pracy nad propagowaniem i zakładaniem spółdzielni produkcyjnych. W marcu 1951 r. było ich w województwie łódzkim 214 (z 66 zakładów w regionie), a w samej Łodzi 240 (ze 136 zakładów). Liczyły one blisko 3 tys. osób, a swoją działalnością obejmowały 1/8 gromad w województwie.

Zwraca uwagę także na inne działania propagandowe aparatu władzy, jak organizowanie we wsiach, w których miały powstać spółdzielnie żłobków, przedszkoli, czasem ośrodków zdrowia, a także - co bardzo istotne dla poprawienia warunków życia na wsi - ich elektryfikację. Przedstawia nakłady finansowe budżetu państwa służące tym działaniom. Z czasem, w okresie forsownej kolektywizacji, na początku lat 50., zaznaczało się coraz częściej zmuszanie chłopów do wstępowania do spółdzielni, m.in. domiary podatkowe, zawyżanie dostaw obowiązkowych, celowe nakładanie kar, utrudnianie dostępu do różnych dóbr.

Podobnie rzecz się ma z przedstawianymi przez autora "mechanizmami obronnymi" wsi polskiej przed procesem uspołdzielczania. Dotyczy to zarówno postaw buntu, jawnego sprzeciwu, ale także prób unikania zebrań wiejskich, opieszałości w wykonywaniu dostaw obowiązkowych czy też różnorodnych prób przystosowania się i zabezpieczenia w nowych warunkach gospodarczych (takie jak np. nie rozwijanie produkcji, zmniejszanie ilości ziemi, migracje do miast i in.). Dodać należy, że szczególny charakter miały wystąpienia i reakcje kobiet - one otwarcie sprzeciwiały się kolektywizacji, mieszkańcy wsi liczyli zaś, że mimo tego nie będą aresztowane.

Do najliczniejszych wystąpień chłopskich w województwie łódzkim doszło latem i jesienią 1950 r. w powiecie radomszczańskim. Były one reakcją na przymus zastosowany wobec chłopów nie zgadzających się na zespolone gospodarowanie. Przeprowadzeniu pomiarów i zaorywaniu ziemi sprzeciwili się mieszkańcy Makowisk, Strzelec Wielkich, Koniecpola Starego, Bąkowej Góry. Podobny charakter miały także gwałtowne wystąpienia mieszkańców wsi w Piekarach, Sulmierzycach czy Dobryszycach. Dla najbardziej aktywnych przeciwników kolektywizacji miały one dotkliwe konsekwencje w postaci procesu i wymierzenia kar pozbawienia wolności.

Warto dodać, że ukazując postawy chłopów autor zwraca uwagę na ich korzenie, na przyczyny niechęci wobec kolektywizacji; na sferę wiedzy i świadomości chłopów dotyczących tego procesu. Przedstawiając szerokie spektrum metod i sposobów, które prowadzić miały do zakończenia powodzeniem programu kolektywizacji rolnictwa przytacza bardzo wiele przykładów (zarówno najbardziej typowych, powtarzających się, ale także tych specyficznych), które wzbogacają narrację i powodują, że czytelnikowi łatwiej zrozumieć atmosferę minionych wydarzeń. Cennym przy tym jest znajdujący się w pracy *Indeks osób i nazw geograficznych*, który pozwala na łatwe i szybkie odnalezienie informacji dotyczących kolektywizacji, a także chłopskiego oporu wobec niej w poszczególnych miejscowościach, gminach czy powiatach województwa łódzkiego.

W ostatnim rozdziale pracy kładzie autor nacisk na przyczyny, które decydowały o słabych efektach, a często wręcz niepowodzeniu, kolektywizacji. Ukazuje proces rozpadu spółdzielni produkcyjnych. W województwie łódzkim w styczniu 1957 r. blisko 2/3 istniejących wówczas spółdzielni⁶ rozwiązało się, a powstała tylko jedna nowa - obrazuje to skalę niechęci chłopów wobec kolektywizacji. Efektem tego były próby poszukiwania przez aparat władzy sposobów na rozwiązanie takiej sytuacji, najpierw poszukiwanie nowych sposobów pozyskiwania członków spółdzielni produkcyjnych, a później alternatywy dla kolektywizacji (będzie nią po 1956 r. propagowanie kółek rolniczych). Powiedzieć należy, że w ogromnej mierze to uwarunkowania tworzenia i funkcjonowania spółdzielni stały się głównymi przyczynami ich rozpadu.

Praca L. Próchniaka ukazuje - na przykładzie regionu łódzkiego - złożoność procesu kolektywizacji rolnictwa w Polsce w latach 1948-1956. Autor czyni to w sposób w interesujący, a zarazem szczegółowy, ilustrując wieloma przykładami. Omawiana praca jest cennym opracowaniem dotyczącym wsi polskiej po 1945 r., szczególnie zaś w wymiarze regionu łódzkiego.

Paulina Adryańczyk - Linard
Uniwersytet Łódzki

⁶ W województwie łódzkim istniało ich wtedy 434.